

לשוננו לעם

עורכים: ע' איתן ומ' מדן

מתוך

כרך כח, תשל"ז

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

רחל לנדאו

נטוש/ניטש ויפוח והרחבת שימוש הלשון

בעיתונות של ימינו נפוץ ביותר השימוש בצורות הפעול
והנפעל של השורש נטש עם סדרה מצומצמת של שמות,
שעניינם מאבק או מלחמת דברים:

1. ביסודו של דבר נטוש המאבק על גיפוש ראייה

חדשה... ("מעריב", ש' שגב, 21.11.75)

2. אחיו קטן בחיסכון בתקציב הפיטחון יכול להיות בעל ערך רב, כאשר בין השרים נטושה מלחמה על 500 מיליון ל"י... ("מעריב", ש' גולדשטיין, 19.12.75)
3. קרב הדלפות והשמצות הנטוש לאחרונה בין "חוגים" ו"מקורות" אנונימיים, שאין לו ולדיון הוגן ויעיל ולא כלום ("מעריב", ש' רוזנפלד, 17.10.75)
4. סביב תכנית ניקוי ראש נטוש ויפוח מתמיד... ("מעריב", ש' שניצר, 19.12.75)
5. היה נטוש אז הויפוח במטכ"ל בין לסקוב ו"זרו"... ("מעריב", ד' גולדשטיין בריאיון עם הרמטכ"ל, 31.10.75)
6. באותו זמן כבר ניטש הויפוח בין ושינגטון לירושלים בדבר הצורך לקיים פעילות יהודית מוגברת לקראת ההצפעה בעצרת האו"ם ("מעריב", ש' שגב, 14.11.75)
7. אם עדיין דומה, פי באירלנד יינטש קרב אחרון בין חוק והפקרות מוחלטת... ("מעריב" פול ג'ונסון, 7.11.75)

הצטרפות זו לא היה שהיא הצטרפות קבע', אלא שהיא מצטיינת בכמה תכונות דקדוקיות ותחביריות, החורגות מדרכי הנטייה הרגילות.

(א) היסוד ההקשרי הקבוע אינו מצטרף אל צורות הנטייה השונות של הפועל בבניין קל. כך, אף על פי שאנו אומרים

-
1. בלשון הבלשנות: קולוקאציה, שהיא הצטרפות קבע של ערך מילוני עם סדרה מצומצמת של מלים להתנהגות משמעות נתונה. וראה את מאמרי "הקולוקאציה בעברית של ימינו", ספר 'בלשון עמו', המועצה להנחלת הלשון, ירושלים תשל"ו, עמ' 68-80.

"נטוש ויפוח על..." , אין אנו אומרים באותה המשמעות: "פלוני נטש את הויפוח". במשמעות זו אין אפוא לבינוני הפעול צורת פעיל מקבילה בקל, אף על פי שהסדירות המורפולוגית חלה על פועל זה במשמעותו האחרת (נטש="עזב"; נטוש="עזוב"). הגבלת ההצטרפות הקבועה לצורות נטייה מסוימות בלבד במערכת המורפולוגית גם מעלה את דרגת הקביעות שבין איברי הצירוף. בדומה לבינוני הפעול גם לצורת הנפעל ניטש ויפוח אין מקבילה בקל, אלא שעובדה זו מתמיהה פחות, משום שיחסי קל-נפעל צפויים מראש פחות ושיטתיים פחות מן היחסים שבין פֿעול לפֿעל².

(ב) הבינוני הפעול מציין כאן מצב מוגמר (סטאטיב) בהתאם לאחד משימושיו, כפי שמציינת רות ברמן³... מאידך גיסא, גם הנפעל משמש כאן כסטאטיב, ובכך מתבטל הניגוד התפקודי שבין הבינוני הפעול לבין בינוני הנפעל, שכן ניגוד זה עומד על מצב מוגמר לעומת הפעולה בהתהוותה. נראה גם להניח, שצורת הנפעל אינה משמשת במקרה זה בבינוני כלל, אלא בעבר ובעתיד בלבד (ראה דוגמות 6, 7 לעיל), וכל תכליתו

2. על בעית החיזוי מראש של יחסי הבנינים זה לזה לעומת הקשרים שבין צורות הפועל בתחום בניין אחד ראה: ע' אורנן, "בנינים ובסיסים, נטיות וגזירות", האוניברסיטה, פרק 16, חוברת ב', ירושלים, סיון תשל"א, עמ' 15-22; ע' אורנן, ע' דקדוק עברי, אנציקלופדיה יודאיקה, פרק 8, ירושלים 1971, עמ' 124-128; רות ברמן, "מימוש המורפולוגי של תהליכים תחפיריים במערכת הבנינים", פלשנות עברית חפ"שית, אוניברסיטת בראילן, חוברת 9, תמוז תשל"ה, עמ' 25-39.

3. רות ברמן (הע' 2), עמ' 37 הע' 4.

של השימוש בנפעל אינה אלא להשלים את מערכת הנטייה של "נטוש ויפוח" בעבר ובעתיד, כנראה, כדי להימנע מן השימוש בצורות המורפבות ("היה נטוש", "יהיה נטוש").

(ג) הפועל בהצטרפות זו מתייחד גם בהתנהגותו התחבירית: במשמעות זו בא נטוש כנשוא בלבד, ואין הוא נמצא כלואי פשוט. פירושו של דבר, שהוא בעל תכונה פועלית מובהקת. בתפקיד זה כנשוא נטוש קודם לנושא (ויפוח), אם לא שהנושא מיודע⁴.

מאחר ששימוש לשון זה שימוש מיוחד הוא מבחינות רבות, כדאי לברר, מניין אימצה אותו לשוננו.

במקרא מופיע נטוש במשמעות זו (פעם אחת בלבד) כלואי לשם חֶרֶב, שלכאורה קרוב הוא קרבה סמנטית לקביצת הנושא, המשמשת עם נטוש בלשון ימינו. לכאורה אפשר לראות כאן השתלשלות פשוטה וטבעית: האבר חֶרֶב שבצירוף חרב נטושה הוחלף בשימוש הלשון באחד הסינונימים שלו, כגון מלחמה, קרב, ומכאן בדרך המעתק המטאפורי הוחלף גם בסינונימים במובן המטאפורי כגון מאבק וויפוח. השתלשלות

4. יידוע הנושא אינו מונע את הקדמת הנשוא (דוגמות 1, 5), אך הוא תנאי הכרחי להקדמת הנושא. במשפטים דלעיל ניתן לפעמים לתלות את הקדמת הנשוא לנושא בסביבה ההקשרית, היינו: בפתיחת המשפט כולו בתיאור. אבל במשפטים ללא תיאור הסדר נושא-נשוא מנוע, ועל כל פנים נדיר, כגון: "מאבק נטוש על גיבוש ראייה חדשה...". והשוה: "חל שינוי בעמדת הממשלה" לעומת: "השינוי חל, פאשר...". מעניין לציין, שהפועל חל הוא פועל עומד בהוראת סטאטיב גם הוא.

כזאת וכיזא בה מרחיבה את שימוש הלשון, ועם זה היא מקיימת את האופי המקורי של דרך ההצטרפות. ואולם הדברים אינם פשוטים עד כדי כך. עיון בפסוק שבמקרא יראה, שחֶרֶב במקום זה אינה באה במשמעות המטונימית "מלחמה" בבמקומות אחרים רבים במקרא; הרי זו לשון הפסוק:

כי מפני חרבות נדדו מפני חרב נטושה ומפני קשת דרוכה ומפני לִבְד מלחמה (ישעיה כא, טו).

על פי ההקשר נראה, שמשמעות חרב פאן היא "פלי נשק", וגם התקבולת הפפולה "חרבות" ו"קשת דרוכה" מצביעות על כך. וכבר העירו על כך גם המילונים המקראיים: B.D.B. מציין: חרב נטושה — לטושה. בן־יהודה מאריך בעניין קצת יותר בהערה: "רוב הקדמונים והחדשים פירשו מלשון ותטש המלחמה. אך קצת קשה המליצה בעניין חֶרֶב אחת, ויותר נראה, כי נטושה זו כמו לטושה, וכמו המליצה 'חרבו ילטש קשתו דרך'". פירוש של דבר, שגם B.D.B. וגם בן־יהודה מבארים פאן חרב בהוראת "פלי נשק", ועל־כן את נטושה בהוראת "לטושה" (ולא "מתפשטת"). יוצא אפוא, שהשימוש שנתאזרח בלשון ימינו שונה במשמעותו מן העולה מן ההקשר המקראי המילולי, והוא נתאזרח בלשוננו בתיוכם של הפרשנים, שפירשו, כפי שמציין בן־יהודה, "מלשון נִתְטַש המלחמה" שפשמ"א ד, ב.

קשה יותר להתחקות אחר מקורו של השימוש ניטש ויפוח בנפעל. צורות הנפעל במקרא במשמעות זו ("התפשט, התחולל") אינן מופיעות עם חֶרֶב או עם כל מלה אחרת הנרדפת לה בהקשר המצומצם. אמנם וינטשו נמצא שלוש פעמים

בהקשר כללי של מלחמה, עם הנושא פלשתיים :
 ויעלו פלשתים וינטשו בלחי (שופטים טו, ט).
 ופלשתים באו וינטשו בעמק רפאים (שמ"ב ה, יח).
 ויספו עוד פלשתים לעלות וינטשו בעמק רפאים (שם, שם,
 כב).

מכאן ועד ניטש ויפוח הדרך ארוכה. נראה יותר להניח,
 ש"ניטש ויפוח" ודמיו נוצרו בעברית החדשה כתוצאה
 מן הרצון להשלים את הפאראדיגמה של הבינוני הפעול,
 ולמטרה זו היה בניין נפעל המתאים ביותר. נראה גם כן,
 שהאלמנט ההקשרי השווה היה בו כדי לגבש פועל ונפעל
 למערכת נטייה אחת ולבטל בכך את הניגוד הדקדוקי-סמנטי
 ביניהם.

כגורם משפיע אפשרי נוסף אין להתעלם מן הצירוף
 ותטש המלחמה שבמש"א ד, ב. הופעה זו עשויה לבאר,
 מדוע לא ניתן ליצור את האקטיב המקביל לפועל בהצטרפות זו
 של נטוש. כבר במקרא זוהי ההופעה היחידה של נטש כפועל
 עומד בצד הופעות רבות של הפועל כפועל יוצא. גם בלשון
 ימינו צורת פועל תפוסה למשמעות אחרת ומשמשת כפועל

5. הפסוק "ורוח נסע מאת ה' ויגזו שלרים מן הים ויטש על המחנה"
 (במדבר יא, לא) שנוי במחלוקת מבחינה זו. בן-יהודה רואה ב"ויטש" גם
 כאן פועל עומד, אך בהערה הוא מביא גם אפשרות אחרת, שהציע
 אבן-ג'נאח, חז לשונו: "כך דעת הקדמונים ורוב החדשים שהוא פ"ע, וכבר
 הניח ריב"ג האפשרות שהוא פ"י. אמר ח"ל: ... ובעבר: וכבר בא הלשון
 הזה בלתי מתעבר כמו ויטש על המחנה ענינו פשט וכו'. ואפשר שיהיה ויטש
 מתעבר, ויהיה הפינוי אשר בו שב אל הרוח ויהיה שיעורו ויטש אותם על

יוצא. לכן, אף על פי שבמקרא עשויים היינו למצוא את השלמת הפאראדיגמה ל"נטושה מלחמה" דוקא בבניין קל, שהוא גם הסדיר פאן מבחינה מורפולוגית, אף על פי כן דחתה לשון ימינו אפשרות זאת ובחרה בנפעל, משום שצורת הקל הייתה תפוסה למשמעות "עזב" ושימשה כפועל יוצא.

כללו של דבר, קולוקאציה זו עשויה לשמש דוגמה להרחבת שימוש הלשון, שיש בה מאהבת החידוש ומן השמירה על דרך ההצטרפות המקורית פאחת. ועוד מסתמנת פאן נטייה להימנע מצורות הפועל המורכבות ("היה נטוש", "יהיה נטוש") ולמצוא להן תחליף, יהי אשר יהיה.

ואחרון אחרון: יש לתת את הדעת לכך, שפדי לקבוע את תחילת הסדירות המורפולוגית בתיאור פרטי השימוש של מערכת הפועל, אין להסתפק בקביעת עצם קיומן והיקרותן של הצורות, אלא יש לבדוק גם את הקשריהן ומשמעויותיהן. הדברים אמורים בעיקר לגבי היחסים הסימנטיים השיטתיים שבין הבניינים, אך לעתים יש לדבר תוקף — כפי שראינו — אפילו לגבי צורות המשתייכות לפאראדיגמה אחת.

המחנה". לשון אחרת: הש' לויים הם המשלים המושאי של ויטש, כשהרוח הוא הנושא מבצע הפעולה, ועל פן הפועל פועל יוצא הוא. וכך מבאר גם B.D.B.